

ТАРИХИ АНТРОПОЛОГИЯ

Тарихи антропология және
көшпенділердің әлеуметтік
құрылымы

Кітап: Тарихи антропология
Дәріс: Тарихи антропология және көшпенділердің әлеуметтік құрылымы
Дәріс авторы: Жамбыл Артықбаев

Мақсаты: Тарихи антропология аясында әлеуметтік мәселелер қарастырылатыны белгілі. Белгілі дәрежеде тарихи антропология ғылыми әлеуметтік антропологиядан өсіп шықты деп айтуға болады. Осы дәрісте біз көшпенділердің әлеуметтік құрылымын қарастырамыз.

Негізгі идеялары:

1. Табиғи орта және әлеуметтік құрылым

Сәлеметсіздер ме, құрметті онлайн-көрермен. Бүгін біз белгілі Ресей антропологиясы М.М.Кромның «Тарихи антропология» оқу құралы (үшінші басылым, түзетілген және толықтырылған) кітабы бойынша дәрістер топтамасын жалғастырамыз. Қалай болғанда да қоғамның негізінде табиғи ортаға бағынышты шаруашылық қарым-қатынастарының жүйесі орналасқан. Осы шаруашылық негіз – қашанда әлеуметтік, саяси, этникалық өмірдің құрылымдық қасиеттерінің іргетасы. Біз классиктерден бас тартқанмен әлемдік ақыл-ойдың төрінен ертеден орын алған материалистік тарихтану дәстүрінен қол үзгеніміз дұрыс болмайды. Ал қазіргі тарих ғылымының жағдайы шылапшындағы сумен бірге баланы да сыртқа төге салған әйелге ұқсайды.

Қандай да болмасын нақты қоғамды белгілі бір дәрежедегі жүйе деп қарастыруға болады. Қазақ қоғамы да өзінің дәстүрлі шағында (XIX ғ. ортасына дейін) осы заңдылықтарға бағынғанына біздің күмәніміз жоқ. Қазақ қоғамының бір ерекшелігі – оның қандай саласын зерттеуге ден қойсақ та, біртұтас, синкретті, бір-бірімен тығыз қабысқан құрылымдардан тұрады. Осы құрылымдардың ең мықтысы, өзгелерге ірге тас қызметін атқара беретін құбылыс-туыстық жүйе. Осы күнге дейінгі қазақ тарихына қатысты күмәнді көзқарастар туыстық жүйені түсінбеуден, қазақ тарихын еуроцентристік, бір жақты пайымдаудан келіп шығады. Алысқа бармай-ақ А.И.Левшин тұжырымдамасына көңіл аударайық. «Жақын танысқанда, біз қазақтардан анархияны көреміз – дейді А.Левшин. – Себебі, билік дәрменсіз, заң жоқ, қылмыс жазаланбайды». Біріншіден, бұл қазақ қоғамына еуропалық құндылықтар тұрғысынан қарау, екіншіден әкімшілік-аумақтық құрылым туыстыққа негізделетінін ескермеу, үшіншіден XIX ғасырдың басында қазақ қоғамы киліккен дағдарысты есепке алмау. А.И.Левшинге қазақты мемлекет ретінде тану үшін батыстық бюрократия, жазалаушы органдар, заң кодекстері керек. Біз том-том заң кодекстері, жазалаушы және басқарушы шенеуніктерінің үлкен армиясы бар, бірақ адам құқығы аяққа тапталып, жемқорлық асқынып, ар-ұяты азғындап кеткен қоғамдарды да білеміз. Ал мемлекет қашанда тарихты танудың алғы шарты, ол жоғарыда айтылғандай тарихтың сыртқы құрылымы. Кез келген тарих философиясымен айналысатын ғалым алдымен қоғамды, содан кейін мемлекетті іздейді. Бізге мемлекетімізді тану үшін А.И.Левшиндер қазақ тарихын түсірген методологиялық шығалаңнан шығуымыз керек. Көшпелілер қоғамы – өзі өмір сүрген ортамен біте қайнасқан этноәлеуметтік-саяси құндылықтардың жиынтығы. Ол құндылықтардың ішінде мемлекет те бар, бірақ ол отырықшы елдердегідей – билік және қоғам болып екіге жарылып кетпеген. Біз осы тұста Ф.Рагцельдің, К.Каутскийдің, В.Бартольдтің т.б. көне отырықшы мәдениеттердің мемлекет болып қалыптасуында көшпелілердің ересен орыны бар деген тезисін еске алуымыз керек. Оның бір белгісі көшпелі жауынгер әулеттер құрған мемлекеттік бюрократия мен бағынышты қоғам арасындағы антогонистік қарым – қатынас.

2. Алғашқы тобырдан қоғамға дейін

«Алғашқы адамдар тобыры» немесе «көне қауым» адамның жануарлар әлемінен бөлініп шығуымен бір мезгілде пайда болды. «Көне қауым» тұрақсыз құрылым болды, сол себептен біртіндеп қоғамдық ұйымның неғұрлым берік формасына орын бере бастады. Өйткені тұрақты иерархиялық бірлестіктер өмір сүру үшін неғұрлым сәттірек күресе алатын еді. Бұл кезеңде әлеуметтік ұжымдасу формасы аналық ру болды. Әлеуметтік байланыстарды нығайту үшін шынайы негіз – стихиялы пайда болған қандас туыстық байланыстар қолданылды, бұл туыстық тек аналық жағынан ғана бекітілді деп шамалауға болады. Рулық құрылымға көшуді археологиялық мәліметтер де дәлелдейді (ұжымдық тұрғын-жайлар). Рудың аса маңызды белгісі эндогамия, яғни, ру ішіндегі некелік қатынастарға тыйым салу болды. Біртіндеп, жеке ұйымдар – екі экзогамды рулардың бір тұрақты өзара некелік қарым-қатынасы бар эндогамиялық тайпаға бірігуі пайда болды. Некенің бастапқы формасы – топтық неке, бұл кезде рудың барлық мүшелері (жігіттері) екінші рудың мүшелерімен (қыздарымен) некеге тұруға құқылы және тиісті болды. Біртіндеп некелік қатынастардың дамуы жұптық некенің қалыптасуына әкелді.

Біртіндеп көне қауымда болған табиғи еңбек бөлінісі одан әрі дами түсті. Ерлер – аңшылар, әйелдер – терімшілер және үйдегі ошақтың қамқоршысы болды, балалар мен қариялар еңбекке қабілетті туыстарына қолғабыс етті. Қариялар, әдетте, ұжымдық тәжірибені сақтаушылар есебінде және еңбек құралдарын дайындауға белсене араласты. Осы мамандану еңбек өнімділігінің артуына ықпал етті, бүкіл қауымға терең із қалдырған және айқын құрылым берген жыныстық-жас мөлшеріне негізделген бөліністерге әкеп соқтырды. Бұл мәселелер әлі терең зерттелген жоқ, дегенмен көптеген халықтарда бар «құрдастар» институты ертерек уақытта болған ру ішіндегі иерархиялық бөліністердің, жіктелудің болғанын көрсетсе керек. Сонымен бірге ерлер бас қосатын, ру мәселесін, жаугершілікті, тәрбиені талқылайтын, инициациялар өткізетін жеке ұжымдар болғаны этнографияға белгілі. Инициациялар деп жасөспірімдердің ересектер қатарына өту межесін білдіретін салттардың кешенін атайды.

Қорыта айтсақ, тас дәуірінің әлеуметтік өмірі көне қауым айналасында қалыптасты және дамыды. Сол себептен оның ішіндегі бір-бірімен туыстық байланыс белгілі дәрежеде бүкіл сол дәуірдің заңдылығы деп айтуға болады.

3. Номадтық қоғамның қалыптасуы

Жылқыны қолға үйрету тәжірибесі Еуразия құрылығында алғаш рет қазақ жерінде болғанын дәлелдер бүгінгі күні әр түрлі ғылыми-зерттеу жұмыстары арқылы белгілі болып отыр. Оның бір дәлелі қазақ жеріндегі энеолит дәуірлері ескерткіштерінің бір ерекшелігі – онда жылқы сүйектері басым. Жылқышылық мәдениет батыстан шығысқа қарай күшейе береді. Мысалға, Деревка деп аталатын Шығыс Еуропалық энеолиттік қоныста (б.з.б. 4 м.ж.) барлық табылған аң және мал сүйектерінің 60% жылқының сүйегі, Украинадағы Репин – Хутор қонысында – 80%, Көкшетау аймағындағы Ботай қонысында – 99,9 %. Зерттеуші В.И.Бибикова Оңтүстік-Шығыс Еуропа аймағында жылқы шаруашылығы дамуының екі ареалын бөліп көрсетеді: батыс және шығыс. Соңғысында жылқы сүйектері көбірек табылған, яғни «жылқы малын қолға үйрету ертеден дамыған шығыс аралдан бұл шаруашылық түрі басқа аймақтарға жайылған». Бірнеше жылдарға созылған археологиялық қазба жұмыстарының кезінде «Барлығы Ботайда жүз мыңдаған жылқы сүйегі табылды» - дейді В.Ф. Зайберт.

Әр түрлі дерек көздерін салыстыра келе біз б.з.б. IV-III мыңжылдықтарда неолит-энеолит кезеңінде Қазақстан территориясында бірнеше шаруашылық-мәдени аудандар болған деп есептейміз. Біріншісі – «Ботай мәдениеті» табылған далалы-орманды, екіншісі — жабайы жылқылар табындарына соңынан еріп өмір сүрген аңшылар қауымының негізінде пайда болған меридианалды жүйе малшылары. Соңғысы отырықшы-егінші оңтүстікпен Түркістан өңірімен (Ташкентті қоса) байланысты аудандағы бақташылық. Сонымен біз Қазақстан территориясындағы неолит-энеолиттік кезеңінде үш шаруашылық-мәдени түр болғаны жөнінде айта аламыз: жартылай отырықшы – солтүстікте, көшпелі – орталық аудандарда, отырықшы-егінші – оңтүстікте.

Бұл кезеңде сөзсіз, мал шаруашылығымен айналысатын тайпалардың шаруашылық негізін жылқы құрады. Бұған қоса ол басқа үй жануарларын ұстауға бөгет жасаған жоқ.

Біздің ойымызша, үй жануарлары жөніндегі әр түрлі аңыздар мен сенімдер ежелгі тарихты зерттеуде үлкен маңызға ие. Бірақ Орта Азия мен Алдыңғы Азия халықтарының тарихи фольклорындағы параллельдікті ескеру керек. Мысалы, үй жануарларының сақтаушылары Зеңгі баба, Шопан ата, Ойсыл қара Орта Азия территориясында тұратын халықтарға әр түрлі әулиелер есімі ретінде белгілі.

Осылайша жылқыны қолға үйрету мен жылқы шаруашылығының энеолит дәуірінде барынша дамуы супержүйенің қалыптасуына әкелді, тарихнамада ол бақташылық (номадтық) мәдениет деген атпен белгілі. Бақташылық кезең Еуразиялықтардың тарихының бірнеше мыңжылдығын қамтиды және Ұлы даланың классикалық көшпелілік дәстүріне жасалған алғашқы қадам болды деп есептейміз.

Негізгі терминдер:

антропология, тарихи антропология, мәдени антропология, әлеуметтік антропология, физикалық антропология, «Анналар» мектебі, саяси антропология, әскери-тарихи антропология, ауызша тарих, күнделікті өмір сүру салты тарихы, әлеуметтік ғылымдар, қоғамдық ғылымдар, микротарих, француз тарихнамасы, ментальдық тарихы, заманауи тарихи ғылым, гуманитарлық білімдер

Кітап: Тарихи антропология

Дәріс: Тарихи антропология және көшпенділердің әлеуметтік құрылымы

Дәріс авторы: Жамбыл Артықбаев

Қосымша әдебиет:

1. Артықбаев Ж.О. Тарих философиясынан лекциялар. Бірінші бөлім. Алматы, 2019.
2. Блок М. Апология истории или ремесло историка. /Перевод Е.М. Лысенко. Примечания А.Я.Гуревича. - М., 1973.
3. Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное //Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII вв. /Перевод Л.Е. Куббеля. Вступит. статья и ред. Ф.Н.Афанасьев. – Т.1. - М., 1986.
4. Вундт Вильгельм. Социальные законы // Философия истории: Антология. Сост., ред. и вступ. ст. Ю.А.Кимелева. - М., 1995.
5. Вебер А. Избранное. Кризис европейской культуры. - СПб., 1998.
6. Время мира. Альманах. Вып.1-2. Структуры истории. Под. Ред. Н.С.Розова. Новосибирск, 2001
7. Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. - Алматы, 1993.
8. Хейзинга Й. Homo Ludens. Статьи по истории культуры/ Пер., сост. и вступит. статья Д.В.Сильвестрова. Коммент. Д.Э.Харитонова. - М., 1997.
9. Ясперс К. Смысл и назначение истории. /Пер с нем./ /Мыслители XXв./ - М., 1991.
10. Vansina J. Oral Tradition. A Study in historikal metodology. Chicaqo, 1965.